

शिक्षाको प्रणालीगत गुणस्तर

धनबहादुर ओली

यस लेखका लेखक ज्यो. धनबहादुर ओली शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुरमा कार्यरत शाखा अधिकृत हुनुहुन्छ। यस लेखका बारेमा लेखकसँग केही कुरा सोध्नुबुझ्नुपरेमा लेखकलाई शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रमा पत्राचार गर्न सकिने छ। Email:dboli77@gmail.com

सार सङ्क्षेप

यस लेखमा मानव जीवनका लागि अपरिहार्य तत्व शिक्षाको सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि प्रणालीगत ढाँचा, गुणस्तर र प्रभावका विषयमा परिचर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ। नेपालको शिक्षा प्रणालीको सञ्चालन, व्यवस्थापन र मूल्याङ्कनका लागि संवैधानिक, कानूनी र संस्थागत प्रबन्धअनुसार केन्द्रीय तहमा मन्त्रालयदेखि प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहसम्ममा छत्तिस हजारभन्दा बढी विद्यालय छन् भने उच्च शिक्षाका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोग मातहत दर्जन भन्दाबढी विश्वविद्यालय रहेका छन्। शिक्षाको गुणस्तरलाई बुझ्ने र व्याख्या गर्ने सवालमा व्यक्ति, समाज र राज्यपिच्छे भिन्नता पाईन्छ। प्रस्तुत लेख राज्यका केन्द्रीयदेखि जिल्ला स्थित सेवाप्रदायक निकाय र शैक्षिक पेसाकर्मीसँगको प्रत्यक्ष भेटघाट अन्तर्क्रिया, अनुगमन एवम् स्वअनुभवमा आधारित भई लेखिएको छ। हाम्रो शिक्षाको गुणस्तरको बहसमा एकले अर्कोतिर दोषारोपण गरी पन्छिनुका साथै औपचारिक पाठ्यक्रमको तुलनामा अदृश्य पाठ्यक्रमको प्रभावबाट उत्पादित जनशक्तिले शिक्षा प्रणालीतिर नै नकारात्मक टिकाटिप्पणी गरिरहेकोप्रति सकारात्मक सन्देश दिन खोजिएको छ। औपचारिक शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय तह विज्ञताभन्दा बहुविषयक व्यावहारिक समस्या समाधानमुखी भई उच्च शिक्षा प्रवेशका लागि तयारी र विश्वविद्यालय शिक्षा सिकेका सिपको बजारीकरण गर्नसक्ने रोजगारउन्मुख हुनुपर्नेतर्फ इंगित छ। शैक्षिक गुणस्तरका लागि मौलिक संस्कारअनुरूप पाठ्यक्रम, शिक्षक विकास र व्यवस्थापन, सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन जस्ता पक्ष जवाफदेही भई मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्ष बढी जिम्मेवार हुनुका साथै शिक्षामा लगानी, प्रक्रिया र उत्पादन प्रणालीका सूचक जवाफदेही र गुणस्तरिय भएमा अपेक्षित गुणस्तर कायम हुने अपेक्षा गरिएको छ।

शब्दकुन्जी: शिक्षा, अध्यापक, शिक्षार्थी, शिक्षालय, गुणस्तर, पाठ्यक्रम, तालिम।

विषय प्रवेश

वैदिक सभ्यतामा मानिस प्राकृतिक जन्म पाएर शिक्षाबाट दीक्षित भै द्वित्व वा द्विज जातिका रूपमा पहिचान पाएको छ। पूर्वीय वैदिककालीन समयमा अनुभवी अग्रज अभिभावकहरूले आफ्ना सन्ततिहरूलाई अनुभव र अनुभूतिहरू हस्तान्तरण गर्नु वा सिकुनु वा सिकाउनुलाई नै शिक्षा भनिन्थ्यो भने पश्चिमा मतअनुसार शिक्षाले व्यक्तिमा रहेको अन्तर्निहित प्रतिभा र क्षमतालाई प्रष्फुटन गर्नुलाई शिक्षा भनियो। पूर्वीय दर्शनमा शिक्षालाई वेदका छ अङ्गमध्ये पहिलो अङ्ग नाकका रूपमा लिइएको छ (पौडेल, २०७६)। सामान्य भाषामा शिक्षालाई ज्ञान प्राप्त गर्नु वा सिकुनु भन्ने अर्थमा लिइन्छ। वैदिक दृष्टिकोणमा शिक्षा शब्द संस्कृत भाषाको 'शिक्ष्' धातुमा आप्रत्यय लागेर बनेको हो जसको अर्थ सिकुनु वा सिकाउनु भन्ने बुझिन्छ।

पश्चिमा दृष्टिकोणअनुसार शिक्षा शब्द अङ्ग्रेजीको Education शब्दबाट अनुवादित हो। Education शब्द Latin भाषाको Edu र Catum मिलेर बनेको हो। Edu को अर्थ आन्तरिक र Catum को अर्थ बाहिर निकाल्नुका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। यसर्थ Educatun बाट Educere, Educare, हुँदै Education भएको हो। "शिक्षालयको चौघेराभित्र रहेर दिइने औपचारिक शिक्षालाई मात्र शिक्षा हो" भन्नुलाई शिक्षाको संकुचित अर्थका रूपमा लिइन्छ भने मानिसको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त औपचारिक-अनौपचारिक-अनियमित, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष, सामूहिक-

व्यक्तिगत, साधारण-विशिष्ट तवरबाट प्राप्त गरिने सम्पूर्ण अनुभवजन्य अनुभूतिलाई शिक्षा भनिन्छ भन्नु शिक्षाको व्यापक अर्थका रूपमा लिइन्छ ।

शिक्षाको व्यवस्थितरूपमा सञ्चालनका लागि स्थापित संस्थागत मूल्य मान्यताअनुसारको लगानी, प्रक्रिया र उत्पादनका सूचक नै शिक्षा प्रणाली हुन् । शिक्षाको गुणस्तर राम्रो हुनलाइ समग्र शैक्षिक प्रणालीको गुणस्तर राम्रो हुनुपर्दछ । शैक्षिक गुणस्तर सन्दर्भसापेक्ष हुने हुँदा यसलाई निरपेक्ष व्याख्या गर्न गाह्रो हुन्छ । औपचारिक, संगठित र आधुनिक पाठ्यक्रमका आधारमा सञ्चालन हुने शैक्षिक पद्धतिमा शैक्षिक प्रणालीको आन्तरिक र बाह्य दक्षता, सिकाइको व्यवहारमा परिवर्तन र लागत प्रभावकारिताका आधारमा गुणात्मक शिक्षालाई बुझ्ने, उपयोग गर्ने र मापन गर्ने गरेको पाइन्छ । शैक्षिक संरचनामा विद्यार्थी भर्ना, टिकाउ, उत्तीर्ण दर उच्च हुनुजस्ता सूचक शिक्षा प्रदायक संस्थाको आन्तरिक सक्षमता वा गुणस्तरमा हेरिन्छ भने उपल्लो तहको शिक्षाका लागि तयारी, रोजगार बजारको स्वीकृति, आमदानी र उत्पादित जनशक्तिले समाजमा पारेको प्रभाव, राष्ट्रका लागि योगदान, बाह्य सक्षमता वा गुणस्तरका पक्ष हुन् भन्न सकिन्छ (पाविके, २०७६) । गुणात्मक शिक्षाको अर्को पाटोले व्यक्तिमा असल गुणको विकास, नैतिक चरित्रको विकास, अनुशासन, विनयशीलता, अन्तरशक्तिको सन्तुलित र प्रगतिशील विकास, शरीर, मन र आत्माको सबैतिरबाट विकास, अरुलाई बुझ्ने एवम् अस्तित्व स्वीकार, कामलाई सम्मान, गौरव गर्ने, एकअर्कामा घुलमिल हुने पक्षहरू पर्दछन् (पाविके, २०७६) ।

विषयवस्तुको गुणस्तर समयसापेक्ष परिवर्तनशील हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै मानिसको चेतनाको स्तरमा परिवर्तन भएजस्तै समयको गतिसँगै शिक्षाको गुणस्तरमा पनि फरक पर्दछ । हालको शैक्षिक उत्पादनमा आधुनिकताका नाममा अनुशासन, विनयशीलता, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक एवम् स्थानीय ज्ञान, सिप मूल्य मान्यता हासउन्मुख भई पलायनउन्मुख देखिन्छ (पाविके, २०७६) । शिक्षाको गुणस्तर भनेको अङ्ग्रेजी माध्यमका पढेर निजी शैक्षिक संस्थामा अध्ययन वा परीक्षामा धेरै प्राप्त्याङ्क ल्याउनु हो भन्ने केही जनमानसको सोच रहेको देखिन्छ । पूर्वीय परम्परा, संस्कार र मूल्यमा आधारित रैथाने ज्ञान, सिप प्रविधि उपेक्षित भई स्वरोजगारमा कतिपयको मानसपटलमा हीनताभाव छ । राज्यको औपचारिक पाठ्यक्रमको तुलनामा अनौपचारिक अदृश्य पाठ्यक्रम (राजनीतिक, प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय नेतृत्वको आचरण र तथ्यमा एकरूपताको अभाव, पारिवारिक र सामुदायिक मूल्य, मान्यता, चालचलन, शिक्षालयका नीति, नियम, प्रचलन, दौतरी साथीको प्रभाव, शिक्षकको बानी, व्यवहार र आचरण) हावी भई केही शैक्षिक उत्पादनको मनोवृत्ति पलायनमुखी, स्वलनउन्मुख, सेवाप्रवाहमा ढिलासुस्ती, असामन्जस्यता, मनोमानी, हुकुमी र विजनेश शैली जस्ता निराकरणयुक्त समस्या देखिएकाले (माथेमा, २०७४) नेपालको शिक्षाको गुणस्तरका बारेमा जिम्मेवार पक्षमा अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित छ । यसमा सोध्य विषयसँग सम्बन्धित लेख, पुस्तक, पत्रिका, शब्दकोश, विद्यालय तहको प्रारम्भिक तहदेखि कक्षा १२ मा अध्यापनरत पेसाकर्मीको तालिमका सन्दर्भमा अवलोकन, अन्तर्क्रिया, शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाइ, केन्द्रीय निकायमा कार्य वातावरण एवम् राज्यका अन्य सेवाप्रदायक निकायबाट प्रदर्शित व्यवहार भोगाइको अनुभूति संकलन गरी तिनको व्याख्या, विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । यस लेखमा समग्र शिक्षा प्रणाली र गुणस्तरको अन्तरसम्बन्धलाई प्रस्ट्याउन सरोकारवालासँग अन्तर्क्रिया र स्वअध्ययनबाट विचारहरू समेटि अध्ययन गरिएको थियो । शैक्षिक गुणस्तर अपेक्षाअनुरूप कायम गर्नका लागि वैदिक परम्परा र संस्कारअनुरूपको पाठ्यक्रम, शिक्षक विकास र व्यवस्थापन, सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन जस्ता पक्षलाई सबलीकरण गरिनुपर्दछ । मुलुकको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अवस्था र सरोकारवाला पक्षहरूबिचआपसी अन्तरक्रिया, तालिम प्राप्त दक्ष एवम् योग्य जनशक्ति व्यवस्थाका साथै राज्य र समुदायले शिक्षाप्रति अपनत्व बोध गरी पढेर सिकिने विषयवस्तु एवम् गरेर सिकिने

सिप र प्रयोगमूलक विषयवस्तुमा आवृत्तिमूलक सिकाइ क्रियाकलापसहितको सिपयुक्त, प्रतिफलमुखी, बहुआयमिक जनशक्ति उत्पादनमा टेवा पुन सक्ने छ ।

व्याख्या तथा विश्लेषण

प्राप्त तथ्यको आधारमा विषयवस्तुको व्याख्या तथा विश्लेषण तपसिलका उपशीर्षकमा गरिएको छः

अवधारणा

शिक्षाको गुणस्तरका लागि राज्यको नेतृत्व, शिक्षा प्रणालीका सूचकसहित व्यवस्थापकीय भूमिकामा रहेका सेवाप्रदायक निकायका समग्र मानव संसाधन गुणस्तरीय एवम् जवाफदेही हुनुपर्दछ । वैदिक सभ्यतामा मानिस आमाको कोखबाट पहिलो र शिक्षा ग्रहण पश्चात सबल जीवनयापन गर्न योग्य भई दीक्षित हुनुलाई दोस्रो जन्मका रूपमा ग्रहण गरी शिक्षित व्यक्तिलाई द्वित्व वा द्विज जातिका रूपमा व्याख्या गरी शिक्षा प्रणालीको गुणस्तरलाई उजागर गरिएको छ । शिक्षाको गुणस्तर शिक्षा प्रणालीबाट उत्पादित जनशक्तिको सिप, रोजगारीको अवस्था, कार्यकुशलता, समुदाय, राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय बजारमा योगदान र प्रभाव मूल्याङ्कनका आधारमा गरिन्छ । शिक्षाको गुणस्तरको सन्दर्भ उल्लेख गर्नुपर्दा शिक्षाको कुनै स्तर एवम् मापदण्ड निर्धारण भएपछि सो स्तर हासिल गर्नु नै शिक्षामा गुणस्तर मानिन्छ (पाण्डे, २०६२) ।

जोन स्टेवार्टले “गुणको एउटा परिभाषा नभएको र कुनै कुरा अर्को कुनै कुराभन्दा राम्रो छ भन्ने खालको भावना वा अनुभूति नै गुण भएको” उल्लेख गरेका छन् । “जीवनकाल, पुस्तापुस्ता र मानवीय क्रियाकलापका विभिन्न आयाममा गुणको अर्थमा फरकपना पाइन्छ” भन्ने कुरा स्टेवार्टको ठम्याइ छ (Stoner, Freeman, & Gilbert, 2062) । शिक्षा प्रणालीबाट उत्पादन हुने जनशक्ति उत्पादित वस्तु र उससँग भएको ज्ञान, सिप निजले दिने सेवाका सन्दर्भमा गुण शब्द उचित वा राम्रो मूल्यमा औषतभन्दा राम्रो चीज वा वस्तु प्राप्त हुने कुरासित सम्बन्धित देखाए तापनि शिक्षा प्रणालीमा गुणको अर्थको दायरा त्यसभन्दा फराकिलो छ । बढी भन्दाबढी प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा बढी राम्रा शैक्षिक उत्पादन र उनीहरूले प्रदान गर्ने सेवाको स्तरीयता, सामाजिक प्रभाव, सामुदायिक योगदान, आर्थिक उन्नति र सकारात्मक कुशल सिपसहितको शैक्षिक उत्पादन, लगानी अनुरूपको प्रतिफल, आन्तरिक र बाह्य दक्षता प्राप्तिमा ध्यान दिने कुरा गुणको परिभाषामा समेटिने र पहिले गल्ती गरेर पछि गल्ती सच्याउने कुरालाई भन्दा गुणले पहिलो पटकमै ठिक काम गर्ने भन्ने कुरालाई जनाउँछ (पाण्डे, २०६२) । शिक्षाको गुणस्तरका दुई आयाम हुन्छन् प्राविधिक गुण र कार्यात्मक गुण । उत्पादित जनशक्तिमा विषयवस्तुको तथ्य, सूचना, ज्ञानको भण्डार, सिप प्राविधिक गुणअन्तर्गत पर्दछन् भने ज्ञानको प्रस्तुति सिप, अनुशासन, नम्रता, धैर्यता, व्यवहार परिवर्तन, कार्यकुशल सिप जस्ता कार्यात्मक गुण हुन् । (पाण्डे, २०६२) ।

शिक्षामा अध्यापक, शिक्षार्थी, परिवार, अभिभावक, समाज, समुदाय र राज्यबाट परोक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा खर्चेको समय, श्रम, आर्थिक तथा भौतिक स्रोतसाधन, मानवीय जनशक्तिको परिचालनका पक्षबाट लगानी अनुरूपको प्रतिफल प्राप्तिमा दृष्टिकोणबाट गुणस्तरीय शिक्षालाई हेरिने हुँदा कम लगानीमा उच्च प्रतिफलयुक्त परिमाणमा शैक्षिक उत्पादनका पक्षबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ । विद्यालय शिक्षाबाट उत्पादित जनशक्ति रोजगार वजारको निम्ति उपयोगी नदेखिएका र बावुआमाले अंगालेका परम्परागत पेसामा पनि रूचि नराख्नुको साथै नयाँ पेसाको सिर्जना पनि गरिरहेको देखिँदैन । नैतिक आचरण, अनुशासन, परम्परागत संस्कृति, मूल्य र मान्यता, अरूलाई बुझ्ने र सँगै घुलामिल हुने प्रवृत्ति हास हुँदै गइहेका छन् (पाविके, २०७६) । शैक्षिक गुणस्तर वा शैक्षिक प्रणालीगत गुणस्तर अपेक्षित रूपमा कायम हुन नसक्नुमा मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्ष जिम्मेवार देखिन्छन् तापनि शैक्षिक पक्षका रूपमा पाठ्यक्रम, शिक्षक विकास र व्यवस्थापन, सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन जस्ता कार्यमा संलग्न पक्ष वढी जिम्मेवार हुन्छन् । यसर्थ शिक्षा राम्रो हुनका लागि राज्यका नेतृत्व, सेवाप्रदायक निकायसहित शिक्षाका प्रणालीगत अवयव लगानी प्रक्रिया र उत्पादनमा संलग्न समुचित पक्षको गुणस्तर हेरिनुपर्दछ ।

शिक्षाको गुणस्तरलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरू

राज्यको भौगोलिक बनावट, संविधान, ऐन, नियम, शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य, लक्ष्य, राज्यको शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोण, वैदेशिक दृष्टिकोण (वित्तीय सहयोगदेखि पाठ्यक्रम निर्माणमा चासो, शर्त), शैक्षिक संस्थाको भौतिक स्वरूप, समुदाय, अभिभावकको संलग्नता, अध्यापक, शिक्षार्थीका विविध सिकाइ क्षमता, आचरण, पाठ्यक्रम, अदृश्य पाठ्यक्रम, सहयोगी पुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, पुस्तकालय, शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि, शिक्षालय व्यवस्थापन समिति, समुदाय, राजनीतिक प्रणाली, सुशासन, राज्यको शाशकीय स्वरूप, प्रतिव्यक्ति आम्दानी, चेतनाको स्तर, स्वास्थ्य अवस्था, भौगोलिक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, जातीय अवस्था, बदलिदो सूचना प्रविधि, र अध्यापक, व्यवस्थापकको क्षमता विकास एवम् पाठ्यक्रम सम्बद्ध तालिम, सञ्चार माध्यम आदि कुराहरूले समग्र शिक्षाको गुणस्तरलाई प्रभाव पारेका हुन्छन् (ओली, २०७९)।

शिक्षाको गुणस्तरका प्राविधिक अवयव

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको समयमै उपलब्धता, संस्थागत वा विद्यालय सुधार योजना, वार्षिक कार्यतालिका, वार्षिक शैक्षणिक योजना, दैनिक समय तालिका, थिमगत योजना, शिक्षण सुधार योजना, पाठयोजना, विषयगत सिकाइ उपलब्धीको विश्लेषण, विषयगत सामग्रीको व्यवस्थापन, सिकाइमा ICT को प्रयोग, पाठ्यक्रम र सक्षमतामा आधारित सिकाइ, कक्षा कोठामा शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनमा ट्याक्सोनोमीको प्रयोग, व्यवस्थापन समिति, प्राचार्य र सम्बद्ध सरकारी तहबाट अनुगमन सुपरिवेक्षण र प्राविधिक सहायता, ECD देखि कक्षा ३ सम्म सिकाइका लागि मूल्याङ्कन र कक्षा ४ देखि १२ सम्म विद्यार्थी सिकाइका लागि आन्तरिक मूल्याङ्कन मापदण्ड २०८० अनुसार सिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गको रूपमा मूल्याङ्कनको प्रयोग पर्दछन्। यसैगरी अभिभावक बैठक, व्यवस्थापन समिति बैठक र नियमित शिक्षक स्टाफ बैठक र असल अभ्यासको आदानप्रदान र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिस्तर हासिल हुने दर बढाउने उपायमा सघन छलफल, ICT ल्याब, गणित विज्ञान ल्याब, पुस्तकालयको प्रयोग, समालोचनात्मक प्रतिबिम्बनबाट रूपान्तरित विधिको प्रयोग (CRT), कार्यस्थल निकट निरन्तर पेसागत विकास तालिम, तालिम सहजीकरण योजना, सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन, इको क्लव, विज्ञान र गणित लगायतका विषयका सामग्री प्रदर्शन, शिक्षालयको बगैचालाई सिकाइ ल्याबको रूपमा प्रयोग, सिकाइको लागि क्षेत्र भ्रमण, कक्षा कोठा र शिक्षालयमा समूह कार्यका लागि सहयोगात्मक एवम् सहकार्यात्मक सिकाइ वातावरणको निर्माण, शिक्षणमा बहुकक्षा बहुभाषा बहुविधि रणनीतिको प्रयोग पर्दछन्। राज्यका सेवाप्रदायकसहित शैक्षिक सेवा प्रदायक स्थानीय, जिल्ला, प्रदेश, संघीय मन्त्रालय र विभागीय कार्यालयका पेसाकर्मीको व्यवहार र क्रियाकलाप सौहार्द र मैत्रीपूर्ण, स्थानीय परिवेश र विषयवस्तु सुहाउँदो शैक्षिक सामग्री, विषयवस्तुअनुरूपका विविध शिक्षण विधि र रणनीति, क्रियाकलापमुखी शिक्षण सिकाइ, पढेर सिक्ने विषयवस्तु, सिपयुक्त प्रयोगात्मक र अनुभाषिक विषयवस्तु उपर आवृत्तिमूलक अभ्यास, कार्यसमयको अधिक उपयोग आदि पक्षले शिक्षाको गुणस्तरमा टेवा दिन्छन्।

शिक्षालयका संस्थागत मुख्य क्रियाकलाप

शिक्षाको गुणस्तरका लागि औपचारिक प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय शिक्षा शिशु देखि १२ कक्षा (१३ वर्षे) र उच्च शिक्षा आवश्यकताअनुसार स्नातक तहदेखि विद्यावारिधि तहसम्म सन्चालित छ। विद्यालय तहको शिक्षा साधारण, संस्कृत, प्राविधिक तथा व्यावसायिक, खुला एवम् वैकल्पिक, परम्परागत र धार्मिक, विशेष शिक्षामार्फत सामुदायिक विद्यालय (सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान पाउने) र संस्थागत विद्यालय (सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान नपाउने) मार्फत प्रदान गरिने भनेर संसोधित शिक्षा ऐनले व्यवस्था गरेको छ। शिक्षा प्रणालीको विद्यालय शिक्षाका लागि शिक्षा मन्त्रालय, विभागीय कार्यालय, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहका प्रशासनिक व्यवस्थापकीय कार्यालयसहित छत्तिस हजारभन्दा बढी विद्यालय र उच्च शिक्षाका लागि एक विश्वविद्यालय अनुदान आयोगसहित

दर्जन बढी विश्वविद्यालयअन्तर्गतका आंगिक तथा सम्बन्धन प्राप्त क्याम्पस तथा चार ओटा मानित विश्वविद्यालयबाट निर्दिष्ट विधागत शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने प्राबधान रहेको छ । औपचारिक शिक्षाअन्तर्गत शैक्षिक क्रियाकलाप सञ्चालन हुने संस्थाहरू (विद्यालय, शिक्षालय र क्याम्पस)का तपसिलअनुसारका मुख्य तीन क्रियाकलापहरू हुन्छन् (शैजविके, २०७५) ।

आधारभूत सिपहरू सिकाउनु: वर्ण पहिचान, अक्षर वाचन, सस्वर वाचन, लेखाइ, हिसाब, अनुसन्धान र सोचाइ जस्ता महत्वपूर्ण सिपहरू विकास गराउने क्रियाकलाप हुन्छन् ।

प्रतिभा प्रस्फुटन, प्रसार: अतिरिक्त क्रियाकलापका माध्यमबाट शिक्षार्थीमा रहेका अन्तर्निहित प्रतिभा, आर्जित क्षमता, विषयवस्तु, सूचना, ज्ञान, र सिपको शीघ्रताका साथ प्रस्फुटन र प्रसार गराउनु ।

सिप र व्यवहार रूपान्तरण: सहपाठी अन्तर्क्रियाका माध्यमबाट सिकाइने एवम् राम्रा र खराब पक्षका लागि विद्यार्थीहरूलाई एकअर्कामा घुलमिल र सम्बन्ध स्थापित गराई कार्य गर्न प्रेरित गराउने जस्ता अनुसन्धानात्मक क्रियाकलाप पर्दछन् ।

शैक्षिक संस्थाका अन्तर्निहित अवयवहरू:

लक्ष्य: प्रत्येक शैक्षिक संस्थाले आफ्नो लक्ष्य किटान गरी राष्ट्रिय शिक्षाको उद्देश्यसँग मेल खाने र सो प्राप्त गर्नमा सहयोग पुग्नेगरी लक्ष र भूमिका स्पष्ट पारी सो अनुसारका क्रियाकलापमा अग्रसर भएको हुन्छ ।

अभिभावकको संलग्नता: राम्रो र हाम्रो शैक्षिक संस्था भनी अपनत्वभाव विकासका लागि अभिभावकको भूमिका, दायित्व, जिम्मेवारी र संलग्नता अनिवार्य हुनेहुँदा सोअनुसार किटान गरी शिक्षाप्रति अभिभावकको चासोमा अभिवृद्धि गरिएको हुनुपर्दछ ।

पाठ्यक्रम: भौगोलिक विविधता, भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, जातिय, वर्गीय, क्षेत्रीय, लैंगिक समतामुखी, सिकारुको सिकाइ स्तर सम्बोधनयुक्त पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन, परिमार्जन र पुनःलेखनका लागि आधारस्थल शिक्षालय भएकाले सबैका लागि परिपूरकयुक्त पाठ्यक्रम हुनुपर्दछ ।

अध्यापक: अध्यापकको भूमिका सूचना प्रवाहकर्ता, सहजकर्ता, उत्प्रेरक, नवीन प्रविधिमैत्री हुनुपर्दछ र काममा शीघ्रता, समयको पालक, शारिरीक र मानसिक रूपले कुशल हुनुपर्दछ ।

नेतृत्व: शैक्षिक संस्थाको प्रमुख नेतृत्वकर्ता जस्तो उस्तै शिक्षालय भनेजस्तै अन्तरवैयक्तिक, समस्या समाधानकर्ता अरुका कुरा बुझ्ने र सहभागितामूलक निर्णयकर्ता सोचनीय र कार्यमुखी हुनुपर्दछ ।

विद्यार्थी र शैक्षिक संस्थाको भौतिक पक्ष: सिकारुको सिकाइ क्षमता र शारिरीक उपस्थिति वा अवस्था अनुसारको छुट्टै विशेष वा साधारण सिकाइ वातावरण सहितको मूर्त सिकाइ स्थलको व्यवस्था हुन्छ ।

शिक्षार्थी आचरण: शिक्षार्थी आचरण शिक्षालयको साझा लक्ष्य प्राप्ति हेतु सबैका लागि स्वीकारयोग्य मापदण्ड अनुसारको अपेक्षा गरिएको हुन्छ ।

शैक्षिक सामग्री: पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, अध्यापक निर्देशिकालगायत विषयवस्तु सिकारु समक्ष पस्कने उपयुक्त औजार माध्यम शैक्षिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिन्छन् । अन्य शैक्षिक सामग्रीहरू शिक्षालयको पहुँच, शिक्षकको क्षमता, विद्यार्थीको स्तर, विषय र पाठ्यवस्तु अनुसार स्थानीय, स्वनिर्मित र सुलभ खालका हुनुपर्दछ ।

शिक्षण विधि र रणनीति: शिक्षणसम्बन्धी विभिन्न विधि, तरिका र प्रक्रिया विकास गरिएका छन् । निर्धारित लक्ष्य र उद्देश्यहरू पूरा गर्न सिकाइस्थल भित्र र बाहिर शिक्षार्थीलाई ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्ति विकास गराउन प्रयोग गरिने माध्यम, तरिका, ढाँचा, उपाय, बाटो वा क्रियाकलापहरू नै शिक्षण विधि, रणनीतिहरू हुन् । विषयवस्तुलाई प्रभावकारी र उद्देश्यपूर्ण ढङ्गबाट सिकारु समक्ष पुऱ्याउन अपनाइने बृहत् पद्धतिलाई शिक्षण रणनीति र सो पद्धतिअन्तर्गत रही गरिने विशिष्टीकृत क्रियाकलाप वा प्रक्रिया विधि हुन् । विषयवस्तुलाई विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउन विशेष प्रक्रिया र साधनहरूको प्रयोग गरिन्छ । विद्यार्थीको लिङ्ग, उमेर, रुचि, क्षमताअनुसार तोकिएको विषयगत ज्ञान र सिप प्रदान गर्न विभिन्न विधि, क्रियाकलाप र उपयुक्त सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

शासन: समग्र शैक्षिक प्रणालीको सञ्चालनका लागि आवश्यक नीतिगत कुन निर्णय कस्ले गर्ने ? समुदाय, गैर सरकारी संस्था, स्थानीय, प्रदेश, केन्द्रीय सरकार कस्ले कति नीति, निर्देश, र नियन्त्रण गर्ने, शैक्षिक संस्था कोप्रति उत्तरदायी हुने ? विषयले विद्यालयलाई प्रभाव पार्दछ (ओली, २०७९)।

शिक्षाको प्रणालीगत गुणस्तर

शिक्षामा अपेक्षित गुणस्तरको व्याख्या र विवेचना गर्ने काम व्यक्तिपिच्छे फरकफरक पाइन्छ । शिक्षाको गुणस्तरका लागि राज्यको शासकीय नेतृत्वकर्ताले शिक्षा सरोकारवालातिर, नागरिकले सरकारतिर, कतिपय शिक्षाविद् र शिक्षासम्बद्ध व्यवस्थापकीय प्रणालीले शिक्षकलाई, अभिभावकले शिक्षक वा शिक्षा प्रणालीलाई, शिक्षकले अन्यतिर र विद्यालय तहको शिक्षा प्रणालीले उच्च शिक्षातिर, उच्च शिक्षाले तल्लो शिक्षा प्रणालीतिर, शिक्षाको व्यवस्थापकीय भूमिकामा रहेकाले शिक्षक अभिभावकलाई दोषारोपण गरी कर्कलामाथिको पानी बन्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । समग्र शिक्षाको गुणस्तरका लागि शासकीय एवम् शिक्षा प्रणाली (लगानी, प्रक्रिया र उत्पादन)का सूचकहरूमा गुणस्तरियता र जवाफदेहीता हुन आवश्यक हुन्छ ।

नेपालको संघीय संरचनाअनुसार केन्द्रदेखि प्रदेश र स्थानीय तहका गाउँसम्म खडा गरिएका शिक्षाको सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि प्रणालीगत संरचनाहरू छन् । संविधानले शिक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकमा स्थापित गर्दै सबै तहका नागरिकलाई शिक्षाको सुनिश्चितता गर्नु राज्यको दायित्व मानेको छ । शिक्षाका नीति तथा कार्यक्रमहरू आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरण, सबै तह र विधाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच, रोजगारीउन्मुख बनाइ गुणस्तर एवम् व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्नेतर्फ उन्मुख छन् । शिक्षाप्रति राज्य, राजनीतिकर्मी, पेसाकर्मी, समुदाय, अभिभावक र शिक्षार्थीको चासो बढेको र विगतदेखि शिक्षामा भौतिक तथा वित्तीय लगानीमा उच्च वृद्धि, सहरदेखि गाउँसम्म प्रचुरमात्रामा शैक्षिक संस्थाहरूको स्थापना भई शिक्षामा सहज पहुँच भएको छ । सबै तहको भर्ना दर, टिकाउदर, उत्तीर्ण दर, कक्षा दोहोर्वाउने र छाड्ने दरमा सुधार भई शैक्षिक उपलब्धि बढ्दो क्रममा छ । जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक, लिङ्गीय र विविध भौगोलिक क्षेत्रका नागरिकको शिक्षामा सहज पहुँच बढेको छ । स्वास्थ्य एवम् सरसफाइप्रति चेतनामा वृद्धि हुनुका साथै डिजिटल डिभाइडमा कमी आएको छ (रायोआ, २०७५) ।

तर स्वतन्त्र बुद्धिजीवहरू भने वर्तमान अवस्थामा शिक्षाको गुणस्तरसँग त्यति सन्तुष्ट छैनन् । उदाहरणका लागि केदारभक्त माथेमाका अनुसार कमसल शैक्षिक नेतृत्व, राजनीतिक अस्थिरता, सत्ता खिचातानी, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा प्रतिफलको न्यायोचित वितरणको अभाव, गरिबी, रोजगारीका अवसरमा कमी, बढ्दो भ्रष्टाचार, पछौटेपन, परम्परित संस्कारको निरन्तरता र अदृश्य पाठ्यक्रमको अधिक प्रभावस्वरूप शैक्षिक उत्पादनमा केही नकारात्मक प्रभाव नपरेको भने छैन (माथेमा, २०७४) । नेपालमा दुई धारबाट सञ्चालित शिक्षा प्रणालीमा निजी शिक्षाको व्यापारीकरणको छायाँ सामुदायिक शिक्षालयको शिक्षामा र सामुदायिक शिक्षालयको छायाँ व्यवस्थापकीय भूमिकामा रहेका व्यक्ति र पदाधिकारीमा परी शिक्षामा व्यापारीकरणको प्रभाव बढ्दो क्रममा देखिन्छ । समग्र लगानीका पक्षबाट शैक्षिक उत्पादनलाई नियाल्दा निजी संस्थाबाट उत्पादित, टाँठा बाठा र हुनेखाने वर्गका युवायुवतीले अमेरिका र अस्ट्रेलियातिरको गन्तव्य पहिल्याउने, सामुदायिक विद्यालयका उत्पादन र मध्यमवर्गीय युवायुवती खाडीतिरको गन्तव्यमा र शिक्षा प्रणालीको बिचबाटै अलग भएका निम्नवर्गीय गरिबहरू भारततिरको गन्तव्य पहिल्याउन लालायित हुन्छन् (माथेमा, २०७४) ।

उल्लिखित गन्तव्यको पहिचान विमुख वा नगन्य युवायुवतीहरू स्वदेशको निजी, अर्धसरकारी, सरकारी क्षेत्रको रोजगारी र स्वरोजगारको सम्भावनामा हुन्छन् । उच्च शिक्षा हासिल गर्न, उच्च प्राविधिक सिप र ज्ञान आर्जन गर्न, इच्छाएको विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव बटुल्न विदेश जानु अनौठो कुरा होइन । कतिपय नागरिकले नेपाल बाहिर काम गरेर नेपालको प्रतिष्ठा र इज्जत बढाउनुका साथै मजदुर बनेर गएका नेपाली युवायुवतीले पठाएको पैसाले नेपालको अर्थतन्त्रमा टेवा दिएको छ । तर कतिपय युवायुवती विदेश जानकै लागि अथक प्रयास गरेको प्रतिबिम्बले राज्य

नियन्त्रित पाठ्यक्रमका उद्देश्य विपरित पलायनको मानसिकता हावी छ । यहाँभन्दा राम्रो विदेशमा छ । पढाइ, काम, दाम, बसाइ राम्रो, सबै किसिमले राम्रो भन्ने संस्कारले जरा गाडेको छ । विकसित, समृद्ध मुलुकको राजनीतिक प्रणाली र त्यसको नेतृत्वको जनताप्रतिको उत्तरदायित्व, लगाव र जवाफदेहिता, सामुदायिक प्रभाव, परिवार एवम् अभिभावकीय चासो, अत्यधिक गरिबी, दाताको अदृश्य चेष्टा, शिक्षाकर्मीले जानीनजानी स्कुलदेखि नै केटाकेटीको दिमागमा हात्रो भाषा, संस्कृति, राज्यव्यवस्था, राष्ट्र, रैथाने ज्ञान, आफ्नो धर्म, जातभात, रहनसहन, पारिवारिक पेसा, स्वपेसा, आदि बारे गौरव गर्न नसिकाएर हीनताबोध सिकाए जस्तै छाप परेको छ (माथेमा, २०७४) ।

उच्च पदस्थ अधिकारीसमेत राम्रो मुलुकको भिसा र ग्रीनकार्ड पाएमा उतैतिर पलायन भई निम्नकोटीको काममा लालायित भईरहेका पनि छन् । औपचारिक पाठ्यक्रमको तुलनामा अदृश्य पाठ्यक्रम(राजनीतिक, प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय नेतृत्वको आचरण र तथ्यमा एकरूपताको अभाव, पारिवारिक र सामुदायिक मूल्य, मान्यता, चालचलन, शिक्षालयका नीति, नियम, प्रचलन, दौतरी साथीको प्रभाव, शिक्षकको बानी, व्यवहार र आचरण) को प्रभाव हावी भई राज्यबाट निर्मित औपचारिक पाठ्यक्रमको प्रभाव न्यून छ (माथेमा ०७४) । नेपालको शैक्षिक प्रणालीबाट उत्पादितमा अदृश्य पाठ्यक्रम र परम्परित संस्कारको निरन्तरताले सार्वजनिक सेवाप्रदायक निकायका केही मानव स्रोतसाधनमा न्यून कार्यकुशलता, सेवामुखी भन्दा हुकुमी, आदेशात्मक र पदीय अहंकारयुक्त मनोरोगको प्रभाव उच्च देखिन्छ । सार्वजनिक निकायमा कार्यरत उच्च तलका जनशक्ति र राजनीतिकर्मीको तथ्य र आचरणको एकरूपताको खाडलले उनीहरूप्रति जनस्तरमा अविश्वास र नकारात्मक धारणाले प्रबलता पाएको पाइन्छ(माथेमा, २०७६) । नेपालको शिक्षा प्रणालीबाट उत्पादन भएको कतिपय जनशक्तिले अध्ययनरत संस्था, संलग्न पेसाकर्मी, राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति नकारात्मक टिकाटिप्पणी गरिरहेको समेत पाइन्छ ।

शिक्षा प्रणालीका समस्या र मुद्दाहरू

माथिको विश्लेषण मात्र हेर्दा नेपालको शैक्षिक गुणस्तरमा केही समस्याहरू रहेका देखिन्छन् । तथापि ती समस्या समाधान नै गर्न नसकिने खालका भने छैनन् । केही आलोचनात्मक दृष्टिकोणका बावजुद शिक्षाको नेतृत्व र नीति निर्माण तहमा योग्यता, अनुभव र दक्षता सहितको विशिष्ट समूह हुनुपर्नेमा निजामती सेवाको संकुचित दायराबाट विकसित समूहले बृहत सोच र दृष्टिकोण प्रदान गर्न सकेको अवस्था छैन । शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले प्रभावकारी रूपमा अन्तरमन्त्रालय तथा अन्तर निकाय प्रभावकारी समन्वय गर्न नसकेको अवस्था छ । शिक्षाको गुणस्तर अपेक्षित रूपमा प्राप्त हुन नसक्नु मुलरूपमा सबल र सही दिशानिर्देशयुक्त शासकीय प्रणाली र शिक्षा प्रणालीको नेतृत्व दिगो कायम हुन नसक्नुमा देखिएको छ । नेपालको समग्र शिक्षा प्रणालीबाट उत्पादित जनशक्ति समग्र रोजगार बजारका निमित्त आशातित रूपमा न्यून उपयोगी देखिएको, पुख्यौलीले अँगालेका परम्परागत पेसामा पनि रुचि नदेखाउने र नवीन कामको सिर्जना पनि गर्न नसक्ने हुनुका साथै नैतिक आचरण, अनुशासन, रैथाने ज्ञान, संस्कृति, मूल्य, मान्यता, सामाजिक आचरण, अर्कालाई बुझ्ने, सम्मान गर्ने, सामूहिकतामा रमाउने, आफ्नो राष्ट्र, धर्म, भाषा, कामलाई सम्मान गर्ने, जस्ता पक्षमा स्वल्नउन्मुखतर्फ लागिरहेको आभास हुन्छ (पाविके, २०७६) ।

शिक्षाको गुणस्तरका निमित्त एकातिर मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, सरोकारवालाको शिक्षाप्रतिको हीनभाव र राज्यको शिक्षामा न्यून प्राथमिकता, सार्वजनिक निकायमा कार्यरत जनशक्ति र राजनीतिज्ञको बोली र आचरणको तथ्यमा एकरूपताको अभाव जस्ता पक्षहरू जिम्मेवार देखिन्छन् भने अर्कातिर समग्र राज्य प्रशासन, शिक्षा प्रदायक संस्थागत प्रशासनको चुस्तता, छरितोपना एवम् पाठ्यक्रम, शिक्षक विकास, तालिम र व्यवस्थापन, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन जस्ता पक्षहरू पनि उत्तिकै जिम्मेवार हुन्छन् र तत् तत् निकायमा काम गर्ने जनशक्तिमा एकरूपताको खाडल छ । विगतमा विद्यालयको उपलब्धि र उच्च शिक्षाको उपलब्धि मापन, सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने निकायमा कार्यरत जनशक्ति योग्यता र मेरिटोकेस्रीमा आधारित भएकाले कतै न कतै एकरूपता र स्तरीयता थियो भने, हाल विद्यालय शिक्षा र प्राविधिक पथको शिक्षाको उपलब्धि मापन र मूल्याङ्कनमा अस्पष्ट, मनोमानी र असामाञ्जस्यतायुक्त प्रणालीगत जटिलता छ ।

शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माणकर्ताको अपरिपक्वता, व्यक्तिगत, नातागत, भूगोल नजिक जस्ता पक्षले प्राथमिकता पाई शिक्षा प्रशासन र शिक्षा प्रदायक संस्थागत संरचना एवम् नीतिमा क्षणिक परिवर्तनले स्थायित्वको सङ्कट देखिन्छ। पाठ्यक्रम, जनशक्ति तालिम, मूल्याङ्कन र व्यवस्थापकीय निकायका बिचमा समन्वयको अभाव छ। सुविधा सम्पन्न राजधानी केन्द्रित पाठ्यक्रम, शैक्षिक सामग्री, विधि, प्रक्रिया र प्रविधि विकट दुर्गम वस्तीका लागि एकै किसिमले थोपरिएको छ। शहरमा उत्पादित वस्तुको गाउँमा पहुँच र गाउँमा उत्पादित वस्तुको पहुँच शहरमा सहज भएपनि वस्तु उत्पादनको विधिको साक्षरतामा ठुलो खाडल छ।

शिक्षा सम्बन्धी नीति, संरचनात्मक हेरफेरमा केन्द्रका नीति निर्माणकर्ता, सरोकारवाला, कार्यान्वयनकर्ता र सेवाग्राहीबिचको छलफल, संवाद र अन्तर्क्रियाबाट निष्कर्षमा पुग्ने परिपाटी अलि कमजोर नै छ। शैक्षिक पेसाकर्मीको क्षमता विकास, वृत्तीविकास, ज्ञानको स्तरीकरणका लागि सेवाकालीन तालिम प्रदायक संस्थाहरूको केन्द्रीकृत र सङ्कुचन गरी टुर वा टुरिष्ट प्रक्रियाबाट सञ्चालन गर्ने अव्यावहारिक ढाँचा तय भएको छ। हाम्रो शैक्षिक प्रणालीको केही जनशक्ति अस्थायी र पहुँचका भरमा कार्यरत छन र उनीहरू शिक्षण सिकाइभन्दा अन्य व्यावहारिक समस्यामा रुमलिने प्रवृत्ति हावी छ। उच्च शिक्षाको विस्तार र फैलावट योजनाबद्ध र व्यवस्थित ढङ्गले हुन सकेको छैन।

आर्थिक रूपले विपन्नका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको भएतापनि लक्षित वर्गसम्म पुग्न सकेको छैन। पाठ्यक्रमलाई समय सापेक्ष बनाउन नसक्दा उच्च शिक्षाको उद्देश्य अनुकूल हुने गरी शैक्षिक क्रियाकलाप सञ्चालन, परीक्षा प्रणालीको व्यवस्था, शैक्षिक क्यालेण्डरको पालना, उपयुक्त शैक्षिक वातावरणको सिर्जना र उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको क्षमता वृद्धि सोचअनुसार गर्न अझै सकिएको छैन। उपयुक्त प्राज्ञिक वातावरणको अभावमा शैक्षिक क्यालेण्डर प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकी समय र स्रोत खेर गएको छ। यसका साथै प्राज्ञिक सभा, गोष्ठी, नेतृत्व विकास, अनुसन्धान, परियोजना कार्य, प्रवर्तनात्मक क्रियाकलाप जस्ता अध्ययन अध्यापनका महत्वपूर्ण क्रियाकलाप ओझेलमा परेका छन्। मुलुकका उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाका बिच अन्तरसम्बन्ध कायम गरी नेतृत्व विकास, अनुसन्धान, प्रवर्तन एवम् विकास कार्यमा सहकार्य र एकरूपता कायम गरी अगाडि बढ्न सकिएको छैन। उच्च शिक्षा प्रदायक संस्था राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरअनुकूल चुस्त एवम् प्रतिस्पर्धात्मक हुन सकेका छैनन्। वर्तमान अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्ति र प्रचलनअनुसार उच्च गतिमा वृद्धि हुँदै गएको ज्ञान एवम् त्यसको उपयोग र आधुनिक सूचना प्रविधिको उपयोगसँगै विधागत रूपमा उच्च शिक्षाको विस्तार हुन सकेको छैन। एकीकृत उच्च शिक्षा नीतिको अभावमा एकातिर उच्च शिक्षा विकासको उचित गन्तव्यसहित दूरगामी सोचमा आधारित योजना निर्माण हुन सकेको छैन भने अर्कोतिर उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको स्थापना, सञ्चालन, विकास र विस्तारमा एकरूपता कायम हुन सकेको छैन। विश्वविद्यालय बेग्लाबेग्लै ऐनअन्तर्गत स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका हुँदा समन्वयको अभाव रहेको छ। उच्च शिक्षामा लगानी, उत्पादन र प्राज्ञिक कार्यकुशलताकाबिच सहसम्बन्ध स्थापित गर्न नसक्दा उच्च शिक्षा प्रदायक संस्था खोल्न र सञ्चालनमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढेको छ। स्वायत्तताको नाममा विश्वविद्यालयहरू कममात्र जवाफदेही र उत्तरदायी रहेका छन्, देशको समृद्धिका लागि जनशक्ति विकासको आधार विश्वविद्यालयले प्रदान गर्न सकेको अवस्था न्यून छ।

प्राप्ति र विश्लेषण

सङ्घीय मन्त्रालयदेखि, प्रदेश, स्थानीय र विद्यालय तहसम्म छत्तिस हजार भन्दा बढी विद्यालय र उच्च शिक्षातर्फ दर्जनभन्दा बढी विश्वविद्यालयबाट सम्बद्ध विधामा शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालित रहेका छन्। शिक्षाको राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्व कार्यमुखीभन्दा प्रक्रियमुखी रहेको, शहरमा निर्मित पाठ्यक्रम सबै भूगोलमा लागु गरिएको छ। अध्यापकको भूमिका बढी प्रक्रियामुखी र पुस्तकमुखी रहेको छ। धेरैजसो शैक्षिक संस्थामा शिक्षालय व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक/प्रिन्सिपल र शिक्षक अभिभावक संघबिच द्वन्द्व रहेको छ।

कक्षाकोठामा विषयवस्तुअनुसार शैक्षिक सामग्रीको न्यून प्रयोग, विषयवस्तुअपर अधिक समय र अभ्यासमा जोड, परियोजना कार्यमा आधारित गरेर सिक्ने विधि, पूर्वीय परम्परामा आधारित श्रवण एवम् आवृत्तिमूलक विधि,

विद्यार्थीको रुचि क्षमता र स्तर अनुसारका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिको अवलम्बन एवम् सुपरीवेक्षकबाट विद्यालयको अनुगमन, कक्षा अवलोकन, नमुना कक्षा प्रदर्शन, निरीक्षणसुपरीवेक्षण र पृष्ठपोषणमा खाडल रहेको छ । पेसाकर्मीको क्षमता विकास, वृत्तिविकास, विषयवस्तुको स्तरीकरण र सिप विकासका लागि जनशक्ति तालिमलाई उच्च प्राथमिकता दिइ तालिम सञ्चालन गर्ने संस्थालाई पेसाकर्मीको नजिक, समय, स्रोत साधनको मितव्ययिता हुने गरी छैन । शिक्षण सिकाइ सुधारका लागि योजना, कक्षा शिक्षण, तालिम, काउन्सेलिङ, कोचिङ र मेन्टोरिङ जस्ता उपायलाई परिपूरक र अन्तरनिर्भर बनाउनुपर्ने छ । संस्थागत नेतृत्वको अधिक समय खटनपटन, कार्यसमृद्धि र कार्य फैलावटमा तिब्रता दिइ शिक्षा प्रशासन र शिक्षा प्रदायकको नेतृत्व हुनुपर्नेमा त्यसो हन सकिरहेको छैन ।

विद्यालय शिक्षा विज्ञता भन्दा बहुविषयक सिपमूलक सामान्य व्यवहारिक समस्या समाधानमुखी भई उच्च शिक्षा प्रवेशका लागि सक्षम जनशक्ति उत्पादनमुखी छ हुनका लागि शिक्षा सबैका लागि पहुँचयोग्य, सर्वसुलभ, आवश्यकता, मूल्यमा आधारित र सिपयुक्त हुनुपर्छ । वैदिक शिक्षा प्रणालीअनुसार नागरिकको स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धी स्थानीय आधारभूत सिप, पूर्व सावधानी र आफ्नो स्वास्थ्यको हेरचाह आफै गर्न सक्ने स्वास्थ्य साक्षरोत्तरसम्बन्धी विषयवस्तु छैन । पृथ्वीका जड र चेतनमा प्रभाव पार्ने प्रकाशयुक्त नवग्रहलगायत तारा पुन्जको गति, राशी, नक्षत्र, पक्ष, मास, ऋतु, र अयन आदि कालको ज्ञात विधि, समय मापनलगायतका खगोल विज्ञानसँग सम्बन्धित विषयवस्तु समावेश छैन ।

राज्य र समुदायबाट शिक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिई लगानीमा वृद्धि गर्दै शैक्षिक संस्थाप्रति अभिभावकीय एवम् विद्वत वर्गको संलग्नता र दायित्वबोध न्यून छ । अदृश्य पाठ्यक्रमको प्रभाव औपचारिक पाठ्यक्रमसँगै हावी छ ।

शिक्षा सम्बन्धी नीति, संरचनात्मक हेरफेरमा केन्द्रका नीति निर्माणकर्ता, सरोकारवाला, कार्यान्वयनकर्ता र सेवाग्राहीबिचको छलफल, संवाद र अन्तर्क्रियालाई प्राथमिकता दिन सकिएको छैन । देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि विभिन्न क्षेत्रमा सक्षम नेतृत्व प्रदान गर्न सक्ने योग्य, दक्ष, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धी र अनुसन्धानमुखी मानव संसाधन विकास गर्नेतर्फ उच्च शिक्षालाई परिलक्षित गरिएको छ ।

उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको स्थापना, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनलाई नियमित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाउँदै उच्चशिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, विद्यालय शिक्षामा भएको क्षेत्रगत विस्तार र विविधीकरण समेतलाई दृष्टिगत गरी उच्च शिक्षालाई मौलिक ज्ञान र पहिचानको आधार स्तम्भका रूपमा स्थापित गरी समग्र सामाजिक र आर्थिक विकासको उन्नयनका लागि विज्ञान र प्रविधिप्रति अभिप्रेरित प्रतिस्पर्धी र उद्यमशील मानव संसाधन विकास गर्नेतर्फ उन्मुख छ ।

पाठ्यक्रमको प्रयोगलाई जोड दिँदै पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका लगायत अन्य सहयोगी सामग्रीको स्वअध्ययन, तालिम, सहपाठी अन्तर्क्रियाबाट क्षमता विकास गरी अध्यापकले पुस्तकरहित विज्ञ शिक्षण नभई र शिक्षक विद्यालय समयमा व्यावहारिक समस्यामा रुमलिने प्रवृत्ति अधिक छ । तालिम, गोष्ठीलाई सहूलियतको रूपमा लिई विषयवस्तु र क्रियाकलापमा ध्यान कम, तालिममका सिपको कक्षाकोठामा प्रयोग र विषयगतरूपमा शिक्षकहरूको परिपूर्ति हुन सकिरहेको छैन । देश संघीयतामा गइसकेपछि एकीकृत शिक्षा ऐन नियमको अभावमा विद्यालय शिक्षा अष्पष्ट र मनोमानी रहेको छ ।

निष्कर्ष

पूर्वीय मौलिक सभ्यता र पश्चिमाको ल्याटिन कालदेखि हालसम्म शिक्षाको गुणस्तरका विषयमा व्याख्या, परिचर्चा र बहस निरन्तर चलिरहेको छ । मानव विकासको प्रारम्भिक कालमा अग्रजहरूले अनुभव र अनुभूतिहरू शिष्यलाई प्रदान गर्नु, व्यक्तिमा रहेको अन्तर्निहित क्षमतालाई प्रफुटन गराउनु भनी शिक्षालाई अर्थ्याइएको थियो भने हाल व्यक्तिको सर्वपक्षीय विकास र उन्नतिका रूपमा ग्रहण गरी शैक्षिक प्रणालीको गुणस्तर बोध गरिएको छ ।

धार्मिक, जातीय, भाषिक पक्षहरूको बहुआयमिक सम्बेदनशीलता, भौगोलिक विविधताअनुरूपको जीवनशैली, स्वभाव, गरिबी, अभाव जस्ता पक्षहरू एवम् स्थापित भइसकेका संरचना, मूल्य र मान्यता पुनर्ताजगी गरी

पूर्वीय परम्परा र संस्कारमा आधारित पाठ्यक्रम, शिक्षक विकास र व्यवस्थापन, सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया, मूल्याङ्कन जस्ता पक्षहरूलाई समन्वयात्मक, सन्तुलित र दिगो हुने गरी उपयुक्त नीति, रणनीति, कार्ययोजना र प्राथमिकीकरण गर्न सक्ने कुशल दिशानिर्देशयुक्त राजनीतिक नेतृत्व एवम् प्रतिबद्ध, कटिबद्ध पक्षपातरहित प्रशासनिक नेतृत्वबाट शिक्षामा अपेक्षित गुणस्तर कायम हुन सक्छ । शिक्षा आर्जन वा ज्ञान स्तरीकरणमा दिगोपना, टिकाउपना एवम् स्थायित्व दिन वैदिक दर्शनमा आधारित श्रुति एवम् आवृत्तिमूलक र पश्चिमाको गरेर सिकने अभ्यासमा आधारित प्रयोगमूलक विविध शिक्षण विधि, रणनीतिहरूको प्रयोगबाट समग्र शिक्षा प्रणाली र शैक्षिक उत्पादनको गुणस्तरमा टेवा पुग्नसक्छ ।

औपचारिक शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय तह विज्ञताभन्दा बहुविधागत भई उच्च शिक्षा प्रवेशका लागि तयारी र विश्वविद्यालय शिक्षा सिपको बजारीकरण गरी रोजगारउन्मुखका लागि राज्यको शासकीय नेतृत्व, सेवाप्रदायक निकाय, शिक्षाको लगानी, प्रक्रिया र उत्पादनका प्रणालीगत सूचकमा गुणस्तर भई जवाफदेही हुन अपरिहार्य हुन्छ । बालमैत्रीपूर्ण विद्यालय हुनका लागि शिक्षकका सेवाप्रदायकलगायत सबै निकायको आचरण र व्यवहार सौहार्द, मैत्रीपूर्ण र सहयोगीउन्मुख भएपछि स्वतः बालमैत्री हुनसक्ने जस्तै समग्र शासकीय एवम् शिक्षा प्रणालीका सबै सूचकमा गुणस्तर भएमा स्वतः शिक्षाको गुणस्तर कायम हुनसक्छ । यसर्थ राज्यको शासकीय र शैक्षिक प्रणालीगत सरोकारवालाले अरुतिर दोषारोपणको सट्टा आफूतिर शिक्षाको गुणस्तर पहिचान गर्दा उचित हुने देखिन्छ ।

सुझाव

राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्व नाम मात्रको नभई दूरदर्शी, प्रतिबद्ध, कटिबद्ध, योजनामुखी, निष्पक्ष, स्वार्थरहित, उच्च मनोबलयुक्त कार्यमुखी हुनुपर्दछ । पाठ्यक्रम निर्माण भौगोलिक बनावट, हावापानी, सुगमता एवम् स्रोतको सहज पहुँच र सिकाइ क्षमताका आधारमा गरी पाठ्यक्रम, तालिम, मूल्याङ्कन र व्यवस्थापकीय संस्थाको समन्वयात्मक परिचालन गरी प्राविधिक र प्रशासनिक निकायको पृथकीकरण गरिनुपर्दछ ।

कक्षाकोठामा विषयवस्तुअनुसार शैक्षिक सामग्रीको अधिक प्रयोग, विषयवस्तुउपर अधिक समय र अभ्यासमा जोड, परियोजना कार्यमा आधारित रहेर सिकने विधि, पूर्वीय परम्परामा आधारित श्रवण एवम् आवृत्तिमूलक विधि, विद्यार्थीको रुचि क्षमता र स्तरअनुसारका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिको अवलम्बन एवम् सुपरीवेक्षकबाट विद्यालय अनुगमन, कक्षा अवलोकन, नमुना कक्षा प्रदर्शन, निरीक्षण, सुपरीवेक्षण र पृष्ठपोषणमा जोड दिने गर्नुपर्दछ ।

विद्यालय शिक्षा विज्ञताभन्दा बहुविषयक सिपमूलक सामान्य व्यावहारिक समस्या समाधानमुखी भई उच्च शिक्षा प्रवेशका लागि सक्षम जनशक्ति उत्पादनमुखी हुनुपर्दछ । शिक्षा सबैका लागि पहुँचयोग्य, सर्वसुलभ, आवश्यकता, मूल्यमा आधारित र सिपयुक्त हुनुपर्छ । वैदिक शिक्षा प्रणालीअनुसार नागरिकको स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धी स्थानीय जडिवुटी, आर्युवैदिक र एलोपैथिक औषधी प्रणालीको प्रयोगसम्बन्धी आधारभूत सिप विकास, पूर्व सावधानी र प्रारम्भिक उपचार आफ्नो स्वास्थ्यको हेरचाह आफैं गर्न सक्ने गरी स्वास्थ्य साक्षरोत्तरसम्बन्धी विषयवस्तुको समावेश गरिनुपर्दछ । पृथ्वीका जड र चेतनमा प्रभाव पार्ने प्रकाशयुक्त नवग्रहलगायत तारा पुन्जको गति, राशी, नक्षत्र, पक्ष, मास, ऋतु, र अयन आदि कालको ज्ञात विधि, समय मापन लगायतका खगोल विज्ञानसँग सम्बन्धित वैदिक विज्ञानका विषयवस्तु समावेश गरी जीवन र जगतलाई उजागर गर्ने विषयवस्तु समावेश गरिनुपर्दछ ।

शिक्षा सम्बन्धी नीति, संरचनात्मक हेरफेरमा केन्द्रका नीति निर्माणकर्ता, सरोकारवाला, कार्यान्वयनकर्ता र सेवाग्राहीबिचको छलफल, संवाद र अन्तर्क्रियाबाट नीति निर्माण गरी देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि विभिन्न क्षेत्रमा सक्षम नेतृत्व प्रदान गर्न सक्ने योग्य, दक्ष, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धी र अनुसन्धानमुखी मानव संसाधन विकास गर्नेतर्फ उच्च शिक्षालाई परिलक्षित गर्नुपर्दछ ।

उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको स्थापना, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनलाई नियमित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाउँदै उच्चशिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, विद्यालय शिक्षामा भएको क्षेत्रगत विस्तार र

विविधीकरणसमेतलाई दृष्टिगत गरी उच्च शिक्षालाई मौलिक ज्ञान र पहिचानको आधार स्तम्भका रूपमा स्थापित गरी समग्र सामाजिक र आर्थिक विकासको उन्नयनका लागि विज्ञान र प्रविधिप्रति अभिप्रेरित प्रतिस्पर्धी र उद्यमशील मानव संसाधन विकास गर्नुपर्दछ ।

शिक्षकलाई कठिन लागेका विषयवस्तु इन्टरनेटमा सर्च इन्जिनको सहायताले तत्काल समाधान गर्ने बानीको विकास गरी शिक्षालयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग प्रशासनिक, आर्थिक कामका अतिरिक्त छुट्टै विषयका रूपमा र अन्य विषयको शिक्षणका क्रममा प्रयोग गरी डिजिटल विद्यालय बनाउनुपर्दछ ।

नैतिकता, सदाचार, सत्चरित्र, इमान्दारिता, विनयशीलता, मिलनसार, जस्ता सामाजिक पक्ष, मानवीय गुण र मूल्यहरूको विकासका लागि विद्यार्थीमा प्राविधिक सिपका साथै व्यवहार कुशल सिप विकासमा जोड दिई विद्यालयमा नैतिक शिक्षा, योग विद्या, आत्मिक शिक्षा, ध्यान, प्रणायामसम्बन्धी अभ्यास गराउनुपर्दछ । फरक सिकाइ क्षमताका विद्यार्थीको पहिचान गरी उपचारात्मक शिक्षण विधि अवलम्बन गरी विद्यार्थीको सिक्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरी कक्षागत अभिभावक भेलाबाट अभिभावकलाई विद्यार्थीको अवस्थाका बारेमा जानकारी गराई विद्यार्थीको सिकाइ सुधारमा सहयोग प्राप्त गर्ने प्रतिबद्धता गराउनुपर्दछ ।

विद्यालयको वित्तीय, भौतिक पूर्वाधार, दैनिक विद्यालय सञ्चालन, अस्थायी शिक्षक, कर्मचारी पदपूर्ति, व्यवस्थापन समिति गठन जस्ता पक्ष स्थानीय तहबाट गरिनुपर्दछ । कक्षा १२ को परीक्षा, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, तालिम, शिक्षक छनौट, सरूवा, बढुवा, अनुगमन, गुणस्तर जस्ता पक्ष संघीय तहको कार्यालय शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाई मार्फत सबैमा उपसचिव दरबन्दी सिर्जना गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

कक्षा १२ को परीक्षाका लागि केन्द्रमा शिक्षा सचिवको अध्यक्षतामा समिति गठन गरी लोकसेवा आयोगबाट छानिएका कर्मचारीको समूहबाट सन्चालन र व्यवस्थापन हुनुपर्दछ । कक्षा १० को प्रदेश तहमा र कक्षा ८ सम्म उदार कक्षोन्नति सूचकका आधारमा कक्षोन्नति गर्नुपर्दछ ।

शिक्षाको गुणस्तर उजागर, शिक्षक उत्प्रेरणा र मनोबल बढाउनका लागि केन्द्रमा छुट्टै तालीम प्रदायक निकाय व्यवस्था गरी कम्तिमा जिल्ला तहबाट शिक्षक तालीम सन्चालन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । परीक्षा बोर्ड, सिटिइभिटी र जनक शिक्षा जस्ता निकाय मन्त्रालयको मूल धार शिक्षा मन्त्री वा सचिवको नेतृत्वमा समिति बनाइ लोकसेवाबाट छानिएका कर्मचारीबाट चलाउँदा नतिजा दिन सक्ने र छरितो हुने देखिन्छ । प्रधानाध्यापकको भूमिका पथप्रदर्शक, सुपरभाइजर, उत्प्रेरकका साथै एक कुशल शिक्षकका रूपमासमेत हुन कम्तिमा एक वटा कक्षा लिनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ओली, धनबहादुर, (श्रावण ९, २०७९), विद्यालय शिक्षाका अन्तर्वस्तु, *इकान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक* ।
 नेपाल सरकार, (२०७२), *नेपालको संविधान*, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
 नेपाल सरकार, (२०७३), *विद्यालय क्षेत्र विकास योजना*, (२०७३-२०७९), शिक्षा मन्त्रालय, ।
 नेपाल सरकार, (२०८०), *आर्थिक सर्वेक्षण*, २०८०।२०८१, अर्थमन्त्रालय ।
 पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६०), *पाठ्यक्रम, आधारभूत शिक्षा, (कक्षा ६-८)*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
 पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०७६) *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
 पाण्डे, युवराज, (२०६२), *सार्वजनिक प्रशासन र सार्वजनिक कार्यको व्यवस्थापन*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 पौडेल, सूर्य, (२०७६), *ज्योतिष चिन्तामणि*, लेखक ।
 माथेमा, केदारभक्त, (फागुण ३, २०७४), *नेपाल पत्रिका* ।
 राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७६), *पन्ध्रौं योजना*, (शिक्षासम्बन्धी), आ.व.०७६/०७७-०८०/०८१ ।
 शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, (२०७५), *तालिम स्रोत सामग्री*, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।